

Vývoj slovesné předpony *po-* v staré a střední češtině¹

Petr Nejedlý

Při budování jakékoli slovníkové materiálové základny (kartotéky, databáze, korpusu, ...) je třeba utvářet si (a také průběžně korigovat) předběžný a jistě hrubý obraz příslušného lexikálního systému. Hlavním úkolem je rozhodnout zdánlivě triviální věc, totiž co je a co není v konkrétních případech jednak lexikální jednotkou, jednak její reprezentativní slovníkovou podobou. Při tvorbě hesláře jako základní orientační a hierarchizační pomůcky pro tvorbu slovníku si totiž musí autoři stanovit systémovou podobu jednoho každého lemmatu, které budou později při vlastní lexikografické práci podrobovat lexikální analýze. Kontury takového obrazu jsou proto povýtce načrtnuty (nejprve hláskoslovně a poté slovotvorně a morfologicky. Úkol je to složitý zvláště tehdy, zkoumáme-li slovní zásobu do té doby posud nezpracovanou a uplatňujeme-li při tom zároveň vývojový aspekt. Příkladem je čeština 16.–18. století, pro niž postrádáme jak samostatnou mluvnici (včetně slovotvorby), tak samostatný slovník.

K dispozici máme alespoň kartotéční materiál, který byl v letech 2005–2012 zpracován do podoby lexikální databáze (Nejedlý a kol., 2012). K popisu databáze samotné² uvedme jen tolik, že v současnosti obsahuje necelých 800 tis. záznamů, které zachycují asi 106 tis. lexikálních jednotek, a že ona sama není vlastním cílem práce – má v budoucnu sloužit jako výchozí pomůcka (popř. jedna z pomůcek) pro tvorbu slovníku češtiny doby střední nebo pro tvorbu mluvnice či alespoň slovotvorby dobového jazyka.

Právě ono vytvoření představy o podobě dobové slovní zásoby jako celku bylo při sestavování databáze časově a odborně náročným úkolem. Dílčích témat (neboli problémů a sporných bodů) při něm při systémovém přístupu ke slovní zásobě vyvstaly desítky a při přístupu jedinečném, konkrétním stovky. Výsledná

¹ Příspěvek vznikl za podpory projektů GA ČR č. 406/10/1165 *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty* a č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

² Více viz např. in Lehečka – Martínek – Vajdlová, 2007; Martínek – Vajdlová, 2008; Chybová – Záhořová, 2012, tam lze najít i údaje o projektech z let 2005–2012, v jejichž rámci a díky nimž databáze vznikla.

zpracování těchto témat pak mají povahu dílčí charakteristiky dobového lexikálního systému a jeho vývojových parametrů.

Dlužno upozornit, že významová stránka konkrétních lexikálních jednotek nebyla při takové činnosti primárně středem pozornosti tvůrců databáze, protože solidní sémantická analýza je úkolem až slovníkového zpracování.

Jedním z takových dílčích témat je slovesná předpona *po-* a její funkce. Tato předpona je v češtině doby střední druhou nejfrekventovanější (Šlosar 1981, s. 76 mluví o její trvalé pozici mezi třemi nejvytíženějšími předponami po celé období existence češtiny). Toto postavení si podržuje nejen díky počtu lexikálních jednotek, ale také díky počtu základních lexikálních jednotek (lexií), tj. počtu významů: odhadujeme, že slovesa s předponou *po-* mají patrně nejbohatší polysémii. Z hlediska lexikálního systému ji tedy považujeme za jeden z naprosto centrálních prvků.

Jak rozsáhlý soubor dat máme k dispozici? Uvedená databáze zachytila na pozadí onoho více než tři čtvrtě milionu záznamů a více než 106 tis. lexikálních jednotek slovesnou předponu *po-* u 15 659 záznamů sloves nereflexivních a u 3420 záznamů sloves reflexivních. Tyto záznamy reprezentují 1583 různých lexikálních jednotek nereflexivních a 586 různých lexikálních jednotek reflexivních.

U ostatních slovesných předpon jsme zaznamenali tyto číselné poměry (pro zjednodušení jsme nesledovali reflexivní slovesa): slovesa s náslovím *vy-*: 16 781 záznamů; *s-*: 15 116; *z-*: 14 188; *u-*: 11 492; *za-*: 10 561; *při-*: 8248; *na-*: 6725; *v-*: 6252; *pře-*: 5567; *do-*: 4990; *roz-*: 4625; *vz-*: 1985; *před-*: 1632; *nad-*: 571. Počty lexikálních jednotek jsme odhadli na zhruba třetinové až pětinové.

Pro srovnání uvedme, že Staročeský slovník při zhruba dvojnásobném množství celkového materiálu (cca 1,5 mil. excerpčních lístků) eviduje 1013 sloves nereflexivních s předponou *po-* a 328 sloves reflexivních a počty kartotéčních záznamů jdou do desetitisíců (pro zjištění přesnějších čísel v databázích zatím nemáme programové nástroje).

Dále se budeme zabývat pouze slovesy nereflexivními. Z oněch 1583 se jich ve střední češtině nově objevuje 918, tedy téměř tři pětiny. Zbývajících 665 sloves přechází ze staré češtiny. Naopak oproti staré češtině se v době střední nedochovalo 348 sloves. Rozvržení sloves můžeme ilustrovat na třech paralelních výsecích z obou heslářů (StČS 1968–2008; Nejedlý a kol., 2012), kde můžeme zároveň sledovat četnost slovesných základů a kořenů.

slovesné základy (dle kořených slov)

stč.: 12	střdč.: 13		
pohubiti	pohubiti	pohynovati	
	pohubkovati	pohynúti	pohynouti
pohubovati	pohubovati		pohýrati
pohuhlati		pohýřiti	pohýřiti
	pohuntovati	pohyzditi	pohyzditi
pohvízdati		pohyžďžovati	
pohvizdovati	pohvizdovati		pochalupovati
	pohvížděti	pocházěti	pocházeti
pohýbati	pohýbati		pocházívati
	pohýbnouti	pochladnúti	
pohybovati	pohybovati		pochlácholiti
pohýliti		pochlebiti	pochlebiti
	pohyndrovati		
stč.: 5	střdč.: 12		
pozorovati	pozorovati	pozpievati	pozpívati
	pozorováti	pozpoviedati	
pozóstatí	pozůstati		pozpraviti
pozóstávati	pozůstávati		pozpražiti
	pozůstavěti		pozřědětí
pozóstaviti	pozůstaviti		pozříditi
pozóstavovati	pozůstavovati		pozřítiti
	pozotaviti		poztenčiti
pozovovati	pozotvírati		poztracovati
pozpěvovati	pozpěvovati		poztratiti
stč.: 5	střdč.: 11		
	poztupěti	pozvávati	
	poztvrdsnouti		pozvážiti
	pozoufaliti		pozvěsti
pozúfati	pozoufati	pozvírati	
pozúfávati			pozvolati
pozvadnúti			pozvoliti
	pozváněti	pozvnieti ⁴	pozvníti
	pozvařiti	pozvoniti	pozvoniti
pozvati ³	pozvati		

³ Kořen *zov-* již započítán výše (*pozovovati*).

⁴ Rozdělení jednoho původního kořene *zvn-*.

Uvedené vyšší počty středněčeských lexikálních jednotek jsou v zdánlivém rozporu s menším množstvím výchozího materiálu. Tento rozpor můžeme vysvětlit několika faktory.

Ve střední češtině stoupl počet slovesných základů, od nichž byla slovesa odvozena. Důvodů bylo několik:

Předpona *po-* se připojila ke slovesům ve staré češtině buď nedoloženým nebo s ní nespojeným (*pohyndrovati*, *pohejsati*, *pochalupovati*, *pochlácholiti*), neboť stoupla rozmanitost komunikačních situací a vyjadřovacích potřeb a stoupl i počet uživatelů jazyka (zejména pak těch, kteří se vyjadřují písmem).

Předpona *po-* se připojila ke slovesům odvozeným od přejatých slov a zejména k morfonologicky adaptovaným slovesům přejatým (*posflekovati*, *posfolkovati*, *posfrejovati*, *pohuntovati*, *pokarbovati*, *poturnýrovati*), která ve stč. textech z celkem pochopitelných důvodů⁵ v takovém množství nenajdeme: např. z uvedených sloves zná stará čeština *folkovati* (poprvé u Tkadlečka: *ktož ženě folkuje, ... tenť jest podoben k volu a k uoslu* TkadlA 34a)⁶ a pozdější *dofolkovati* (*bude-li jemu pak dofolkováno s žalobů* PrávSasE 32b), polysémní *frejovati*, pozdní rokycanovské (*z*)*huntovati* (srov. *huntovati duší našich* RokMakMuz 372b) a ojedinelé slovníkové *turnieřiti* (SlovKlem 9b).

Zvýšilo se zastoupení některých významů předpony, zvl. ‚malá míra‘ a ‚distributivnost‘ (*pobrojiti*, *pobroukati*, *pochrkávati*). Zejména velmi stoupl počet odvozenin od slovesa již prefigovaného (*podoplňiti*, *ponahnouti*). Zaznamenali jsme jich celkem 465, kdežto ve staré češtině pouze 112 (srov. jednotlivé předponové kombinace staročeské a středněčeské: *pona-* 0:22, *poo(b)-* 11:65, *poot-* 13:47, *popo-* 6:5, *popro-* 1:4, *popře-* 1:11, *popři-* 0:5, *poroz(e)-* 4:21, *pos(e)-* 11:43, *pou-* 8:56, *pov(e)-* 3:4, *povy-* 3:57, *povz(e)-* 21:10, *poza-* 11:48, *poz(e)-* 19:66). Důvodem je potřeba jemnějšího odstupňování průběhu a způsobu slovesného děje.

Naopak klesl počet sloves s předponovou funkcí počínavou (stč. *poběhnúti/poběžeti*, ‚dát se do běhu‘, *pojěti*, ‚vyjet, vyrazit‘). V tomto bodě docházíme k jiným závěrům než D. Šlosar (1981, 77–78), který konstatuje postupně narůstající produktivitu tohoto významu od dob staročeských – důvodem může být náš početně i žánrově, tematicky, chronologicky a teritoriálně bohatší materiál, ale také přece

⁵ V češtině doby střední stoupl vliv cizích jazyků, zejm. němčiny: zmnožily se fyzické kontakty – migrace krátkodobá (cestování, obchod, diplomacie, vojenství) i dlouhodobá (stěhování); zmnožily se kontakty zprostředkované písemně (dostupnost textu po vynálezu knihtisku, vyšší gramotnost po rozšíření sítě škol, větší státní a církevní administrativa); zapůsobil vliv státního jazyka říše, kterou ovládl nečeský rod se zájemem celoevropským (španělským, italským); pod tímto vlivem posílil kosmopolitní charakter dvora a státní správy.

⁶ Zkratky staročeských pramenů a způsob jejich citace uvádíme podle *Staročeského slovníku* (v. StČS, 1968), památky z doby střední citujeme ve shodě s *Lexikální databází humanistické a barokní češtiny* (v. Nejedlý, 2012).

jen užší chápání ingresivity: Šlosar uvádí slovesa jako *porozuměti*, *posaditi se*, *povstati* BiblBen, *pozdvihnouti se* BiblKral, *podiviti se*, *poslyšeti* BiblVácl nebo nč. *pocítit*, *pohasnout*, která nepovažujeme za ingresiva, ale za prvek rezultativního postižení děje (srov. *poslyš rady mé* KonáčPrav K4b; *velmi se řeči Ezopově podivil* AlbínBaj 10; *poddaných proti svým ... pánům pozdvihlo* [reformační hnůtí] Apo-logStav P1b). Tento stav je podle našeho názoru součástí vývojového procesu, při němž v češtině dochází k jasnému systémovému odlišení časových a fázových parametrů děje: času je vyhrazena předpona *po-* v rovině konjugačního systému (*pojeďu*, *ponesu*), fázi vyjadřují předpony jiné v rovině systému lexikálního (v případě začátku děje; srov. *vyjeďu*, *rozjeďu se*).

Výrazně se v porovnání se starou češtinou rozvinula (a zejména stala jednoznačnou) kategorie iterativ a frekventativ, u nichž v případě staré češtiny není vždy snadné rozhodnout, zda nejde o prostá imperfektiva (srov. stč. *pohovievati*, *pojmiévati*, *povievati*, *polektávati*, *poslávati*, *postávati*, *potupovávati*, *povolávati* včetně nejistých případů jako *pomrdávati*, *pozvávati* a proti tomu střdč. *pobízivati*, *pububnovávati*, *podrživati*, *pocházivati*, *pochlebovávati*, *pojídávati*, *polehčovávati*, *pomáhávati*, *ponocovávati*, *popouzívati*, *poslouchávati*, *potahovávati*, *pouštívati*, *pozdravovávati*, *pozorovávati*).

Stoupl počet sloves s expresivním nebo onomatopoickým základem: např. ze střdč. sloves *pořákati*, *pochrápati*, *pochřápati*, *pochroustati*, *pokníkati*, *poklofati*, *poklořávati* najdeme příbuzná stč. slova jen ke třem z nich: *chrápati*, adj. *chrápatý* a subst. *chrúst(ek)*.⁷

Projevila se mírná tendence k tvoření denominativních sloves s předponou *po-* (*pohrobiti* VelSilva 459 *sepelire*; *pochalupovati* BartošKron 137) a prefigovaných odvozenin z denominativ s významem ‚počínat si jako někdo‘ – srov. *pohospodařovati* (*sirotci s tabory táhli k Klatovům, chtěce v tom koutě pohospodařovati* HjkKronT 402b; srov. stč. *strach, že tu lucek hospodařuje* RokMakMuz 380a) nebo Rosovy neologismy *potruhlařiti*, *pozoufaliti*.

Výrazné změny nastaly v oblasti vidového systému. Klesl počet ipf. lexikálních jednotek v rámci jedné čeledi, protože vidový systém se v době střední stále více usazuje do podoby dvou základních vidově protikladných forem (srov. stč. pf. *po-hrhnúti*, *pohrdati*, *pohrděti*, *pohrditi* a ipf. *pohřdati*, *pohrdávati*, *pohrdovati* a naproti tomu jednodušší subsystém středněčeský: pf. *pohrhnouti*, ipf. *pohrdati/pohrdovati* (jen BožanKanc 659 v rýmu), frekv. *pohrdávati*). Z týchž důvodů ve střední češtině už rovněž nezaznamenáváme např. ipf. *položovati* jako sekundární podobu k *pokládati* (supletivní tvar k pf. *položiti*), který stará čeština ještě zřídka užívá.

Naproti tomu vlivem jiných faktorů počet vidově rozrůzněných lexikálních jednotek odvozených od téhož základu stoupl, neboť i vidové dvojice byly ovlivněny postupným rozšiřováním slovní zásoby; např. ve staré češtině se zachovalo

⁷ Klaretovska zkrácenina *kník* se slovesem *pokníkati* nesouvisí (viz Míchálek, 1985, s. 225).

pouze pf. *poměřiti* (řídce doloženo je jen významově blízké ipf. *přiměřovati se*), kdežto ve střední češtině je vidová dvojice dotvořena do obvyklé podoby *poměřiti – poměřovati*. Navíc na začátku středněčeského období ještě přetrvávají ustupující vidové poměry a podoby charakteristické pro období staročeské (u Veleslavína např. je doložen starý typ imperfektiva s původně zdloženým sonantním elementem *pohlceťi* VelDict s. v. *voru*), které teprve později ustupují poměrům novým.

Konečně je třeba vzít v úvahu, že doba střední byla obdobím prudkého rozvoje slovní zásoby (v porovnání s vývojem jiných jazykových rovin), takže významnou součást materiálu tvoří hapax legomena, v tomto případě zejména perfektiva. Ta jsou nápadně zastoupena v Rosově slovníku, který je sestaven s výraznou tendencí k maximální systémové nasycenosti slovesné čeledi jejími prefixáty (srov. *čtveřiti, načtveřiti se, počtveřiti, přečtveřiti, pročtveřiti, rozčtveřiti, vyčtveřiti: dosti se načtveřil, třebas dva tři dni počtveří ... a žádný ho nepřetveří; co je on již pročtveřil ... a rozčtveřil ... , málo sobě co kdo vyčtveří* RosaSlov 1,501. To je jev v porovnání se stč. obdobím nový, neboť středověké překladové slovníky oproti Rosovi nevycházejí z principu slovněčeledového hnízdování lexikálních jednotek a jejich slovesná hapax legomena mají jinou povahu: vznikají odvozováním od slovních základů, které se jinak u stč. sloves neuplatnily: *čtveřiti, nemilostiti* SlovOstřS 136, *pokleksovati se* SlovOstřS 65;⁸ srov. i „falešné“ deriváty od hypotetických sloves *opovraženie, oprud aj.*).

Individuální derivační aktivita, která má za následek vyšší počet vidových forem, však není charakteristická jen pro Rosu – její projevy nacházíme jak v slovnících, tak v souvislých textech víceméně rovnoměrně rozložených po celém zkoumaném období, srov. *podvořiti* ArchČ 7,117 (1515), *počichovati* RadaZv 12a, *poharcovati* BiblKral 2 Rg 2,14; *poddrbávati* VelDict s. v. *suffricare*, *poděravěti* TrestTáb 326 (1596), *pokráčeti* VusSlov s. v. a NitschPost 292, *poblkat* NitschPost 104, *počinovati* RohnSlov 4,105 (1764) atd.

Změny vidového systému tedy nejsou jednosměrné, jen ve prospěch jeho zjednodušení nebo naopak obohacování. Kromě toho některé souvisejí ještě spíše s konstituováním jazyka než s vlastním vývojem lexikálního systému. Např. oproti stč. trojici ipf. forem *pokladěti, pokladiti, pokladovati* ‚hromadit poklady‘, které byly odvozeny od fundujícího subst. *poklad* jako jednoslovný překlad novozákonního *thesaurizare* (*pokladějte v nebi* LyraMat 7a a *pokladujte* KarŽivA 375 – obě ad Mt 6,20, *pokladíte vám hněv* BiblDražď Ja 5,3 aj.), nemá střední čeština doloženu ani jednu z nich, protože všechny byly už od 14. století současně vytlačovány více-slovnými spojeními (srov. Mt 6,20 *kladte sobě poklady* EvZimn, *shromažďujte sobě poklady* BiblPad, *skládejte sobě poklady* BiblKral).

⁸ V případě posledního slovesa zapsaného *poklesuji se* a vztahovaného k střhn. *klac* ‚skvrna‘ nelze zcela vyloučit ani interpretační chybu středověkého slovníkáře, který mohl v latinské předloze *consputo* ‚poskvřňovat‘ číst jako *c(a)espito* ‚klopýtat‘ (viz StČS 1968–2008, s. v.).

Existuje i opačný stav, totiž kdy stč. vidovou dvojici nenacházíme ve střední češtině (srov. stč. *pomenšiti* – *pomenšovati* a proti tomu střdč. jen *pomenšiti*). V tomto případě však absenci jinak plně paradigmatického sekundárního imperfektiva vysvětlujeme právě menším množstvím středněčeského materiálu, který doposud nepochybně nezachytil všechny lexikální jednotky z období 1500–1780 a který proto stále rozšiřujeme.

Sumou: Předpona *po-* neprošla během svého vývoje v starší češtině nějakým překotným vývojem – to je zřejmé i z jejího trvalého předního postavení mezi ostatními prefixy. Stoupající počet sloves s touto předponou i stoupající počet sloves expresivních ve střední češtině je záležitostí především obohacující se slovní zásoby. Z hlediska funkčního obsazení stoupá její uplatnění při vyjadřování děje kvantitativně odstupňovaného (absolutně: malá míra; relativně: distributivnost) a naopak klesá – v závislosti na vývoji vidového systému i na tendenci k formálnímu odlišení gramatické kategorie budoucnosti a lexikální kategorie dějové fáze – její funkce ingresivní. Tendence k zpravidelnění vidového systému sama o sobě vedla k menšímu počtu veškerých sloves (tedy i těch s předponou *po-*), ale ve sledovaném období střední češtiny tento trend zakrývala řada ustupujících perfektiv a zejm. imperfektiv přetrvávajících z předchozího období staročeského i sám stoupající počet sloves vůbec.

Naše jednotlivé poznatky se (pravda, až na výjimky) shodují s výsledky shrnutými již D. Šlosarem (Šlosar, 1981). Skutečný dosah popisovaných změn však vyvstane teprve po jejich usouvztažnění (přinejmenším) s vývojem dalších předpon. Na takový komplexní popis provedený na velkém množství materiálu si ještě musíme počkat.

Literatura

- CHYBOVÁ, B. – ZÁHOŘOVÁ, E. (2012). Lexikální databáze MADLA a možnosti jejího využití. In: ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J. – KLÍMOVÁ, J., eds. *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha, s. 279–283.
- LEHEČKA, B. – MARTÍNEK, F. – VAJDLOVÁ, M. (2007). Příspěvek k poznání české slovní zásoby doby střední. In: *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*. Toruń, s. 97–102.
- MARTÍNEK, F. – VAJDLOVÁ, M. (2008). Elektronické zpracování lexikální excerpce češtiny doby střední. In: MISLOVIČOVÁ, S., ed. *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. Bratislava, s. 443–449.
- MICHÁLEK, E. (1985). Ze staročeského slovníku. (2. Klaretova jména osob *knik, przyknyst a knystol*.) *Listy filologické*, 108, s. 225–227.

NEJEDLÝ, P., a kol. (2012): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. [Cit. 2013-09-17]. Dostupné na: <<http://madla.ujc.cas.cz>> (přístup pro registrované uživatele).

ŠLOSAR, D. (1981). *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Brno.

StČS (1968). *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha, s. 50–118.

StČS (1968–2008). *Staročeský slovník (na – při)*. Praha.

Development of the verbal prefix *po-* in the Old and Middle Czech

The number of verbs with the prefix *po-* increases in historical Czech depending on the expanding lexis. Functions of the prefix are changing, e. g. the meaning of a small intensity of a process or its distribution is more frequent in Middle Czech; it is diminishing in the meaning 'the beginning of a process'.

PhDr. Petr Nejedlý
Ústav pro jazyk český AV ČR
oddělení vývoje jazyka
Valentinská 1
116 46 Praha
nejedly@ujc.cas.cz